

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЛЯТИВІЗМУ ЯК СПОСОБУ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАВА

Курсова робота

з психодіагностики
студента 53 групи
спеціальності „Практична психологія.
Соціальна робота.”
(заочна форма навчання)

ЛУЦИКА В.

Науковий керівник:

Житомир-2009

Зміст

<u>ВСТУП</u>	<u>3</u>
<u>РОЗДІЛ І. СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРАВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА</u>	<u>5</u>
1.1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ	5
1.2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕЛЯТИВІЗМУ ЯК СПОСОБУ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАВА	9
<u>РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЛЯТИВІЗМУ ЯК СПОСОБУ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАВА</u>	<u>13</u>
2.1. МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
2.2. АНАЛІЗ РІВНЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	17
2.3. РЕЗУЛЬТАТИ ФОКУС-ГРУПИ	20
<u>ВИСНОВОК</u>	<u>25</u>
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</u>	<u>26</u>
<u>ДОДАТКИ</u>	<u>29</u>

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні процеси демократизації суспільного розвитку вимагають іншого, зваженого й абсолютно реального погляду на основні напрями та складові освітньо-виховної діяльності. На одне з перших місць виходить проблема правової освіти молоді. Призначення її полягає в тому, щоб забезпечити гармонійне входження підростаючих і дорослих поколінь демократичної держави у правове поле своєї країни і міжнародного співтовариства, а також для забезпечення злагоди, миру та взаєморозуміння між різними соціальними, етнічними, віковими спільнотами людей і галузями народного господарства.

Право — формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

В сучасних умовах рівень правосвідомості та правової культури вчителів та студентів ще не відповідає і не задовольняє потребам гармонійного розвитку особи і вимогам суспільства. Майбутнім вчителям конче необхідні правові знання як складова їх педагогічного професіоналізму, що ґрунтуються на єдності обов'язку та права і є таким утворенням, що, з одного боку, відбивають необхідний рівень правосвідомості, а, з другого, - відображають повсякденну навчально-виховну діяльність. Практика і досвід свідчать, що результати теоретичного аналізу психолого-педагогічних, філософських, соціологічних, культурологічних та юридичних досліджень, мало ще використовуються при формуванні в учнів та студентів правосвідомості і правової культури

У зв'язку із цим, ми вважаємо, що дослідження правового релятивізму як способу ставлення до права є актуальною темою.

Перш за все, визначимо, що таке релятивізм.

Релятивізм – напрям у філософії, що стверджує відносність стандартів науковості, а саме відносність досвіду, пізнання і оцінювання по відношенню до зовнішніх (мовних, культурних або біологічних) чинників життєдіяльності. Релятивізм не є єдиною доктриною, а швидше нечіткою сукупністю переконань відносно того, що істинність або помилковість висловлювань залежить від характеристик індивіда або соціальної групи.

У психології релятивізм розглядають базуючись на теорію Ж. Піже – це усвідомлення основ висловлювань і припущень, це критерій наукового пізнання [2].

В Оксфордському тлумачному словнику з психології зазначено, що релятивізм – це відносність¹.

Таким чином, ми можемо визначити правовий релятивізм як спосіб ставлення до права, обумовлений певними умовами суспільства.

Об'єктом дослідження є ставлення до права студентів.

Предмет дослідження – правовий релятивізм як спосіб ставлення до права.

Мета – дослідити особливостей правового релятивізму студентів як способу ставлення до права.

Гіпотеза дослідження: студенти мають низький рівень правового релятивізму, що впливає на їх ставлення до права.

Завдання дослідження:

1. Дати визначення поняттю «правовий релятивізм».
2. Проаналізувати умови формування правового релятивізму.
3. Дослідити особливості ставлення до права серед студентської молоді.
4. Встановити взаємозв'язок між рівнем правового релятивізму та ставленням їх до права.

---

¹ Оксфордский толковый словарь по психологии/Под ред. А.Ребера - 2002 г.

Розділ І. Ставлення людини до права як соціально-психологічна проблема

1.1. Соціально-психологічні аспекти формування правового мислення

За роки незалежності ставлення Українського народу до соціально-економічних та політичних перетворень зазнало суттєвих змін. Про це ставлення не можна скласти узагальненого уявлення, котре б стосувалося кожної конкретної людини, бо у кожному випадку воно визначається всією сукупністю її типологічних ознак [8]:

- тип темпераменту;
- вік, стать;
- соціальне походження;
- набутий соціальний статус;
- національність;
- віросповідання;
- партійна приналежність;
- причетність до громадських, партійних або державних управлінських структур;
- матеріальне становище;
- моральний клімат у сім'ї, на роботі;
- рівень освіти і культури;
- духовно-моральні якості особистості тощо.

Тому можна з достатньою достовірністю проаналізувати лише тенденції, які характерні для суспільства в цілому.

Саме правова культура та правове виховання населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві. Слід зауважити, що наукове мислення та наукова правосвідомість у взаємодії із правовим мисленням і правосвідомістю особистості, які є головними елементами правової культури, здійснюють активний вплив на реалізацію верховенства правового закону.

Науковий рівень правового мислення та правосвідомості забезпечує не лише розвиток правової культури в цілому, але й формування ідеалу правової особистості, яка поважає правовий закон, визнає його верховенство у всіх сферах життя, своїми діями підтримує режим правозаконності в Україні.

На сьогоднішній день правова свідомість і правова культура набула нового визначення. Цю проблему досліджували такі українські вчені, як В.Д.Бабкін, М.І.Коцюба, В.А.Котюк, П.Ф.Мартиненко, А.Р.Мащок, Є.В.Назаренко, П.М.Рабінович, В.М.Селіванов, С.А.Тихонова та ін. В їх працях характеризується нова сутність правової культури, а саме: правова культура не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Учені сучасної України (А.П.Заяць, В.В.Копейчиков, П.М.Рабінович та ін.) пов'язують розбудову в Україні громадянського суспільства із суттєвим підвищенням правосвідомості громадян, їх правової культури, законослухняності, подоланням явищ правового нігілізму, професійної деформації. Вони розглядають розвиток правової культури як умову розвитку України.

Подолання деформації правової свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, активної і свідомої участі громадян у здійсненні реформи є сьогодні першочерговим завданням суспільства і держави на шляху розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави. Саме ці питання набули наразі особливої актуальності і потребують подальшого дослідження.

Механізм правового регулювання складається із системи засобів, кожен з яких має своє призначення для регулювання суспільних відносин.

Норми права є первинною клітиною правової матерії, як зазначав колись відомий теоретик права професор С.С.Алексєєв [3]. Однак лише норм права недостатньо, щоб механізм правового регулювання запрацював, встановлюючи і розвиваючи правові відносини. Окрім норм права, його конструкція включає правовідносини, акти тлумачення норм права, правову свідомість і правову культуру та акти реалізації правових норм. За допомогою норм права законодавець встановлює права і обов'язки певних суб'єктів і, власне, створює необхідні умови для розвитку правовідносин[12].

Дуже важливу роль у механізмі правового впливу відіграє правосвідомість. Вона займає проміжне становище серед елементів правового впливу, оскільки формується у людей під впливом різних чинників, у тому числі, правових. З іншого боку, правосвідомість при всій її різноманітності і недосконалості виступає як засіб регулювання суспільних відносин.

Правосвідомість, як відомо, є сукупністю уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і емоційного ставлення людей до права та держано-правових явищ. Правосвідомість характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражаються суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права та обов'язки, про справедливість і несправедливість норм права, про сутність і принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму. Одним із проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість. Особливо важливою для нашого суспільства і держави є правосвідомість політичної еліти, зокрема, правлячої.

Правова культура припускає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися даними знаннями при застосуванні норм права, їх виконанні. Розрізняють правову культуру суспільства, в цілому, і правову культуру

особистості. Причому ці два поняття є взаємозалежними. Чим більше освічених у правовому відношенні особистостей є у суспільстві, тим вищою буде правова культура даного суспільства. Правова культура особистості, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь і характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи [18].

Побудова правової держави без поліпшення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України є неможливою. У цій справі, безумовно, відіграє надзвичайну роль правляча політична еліта, адже саме на прикладі її представників формується якоюсь мірою правосвідомість і правова культура наших людей. Інфантильність їх правосвідомості є вкрай недопустимою. Тим більше, що від рішень політичних діячів залежать долі громадян, справи всього суспільства.

Дані науки свідчать, що формування правової свідомості і правової культури в нашому суспільстві не відбувалося і не може відбуватися у майбутньому стихійно, саме собою. Воно має бути результатом активної діяльності суспільства, усіх його громадян, кожної особи.

По-перше, на формування правової свідомості і правової культури впливає увесь процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами України, стан законності і правопорядку, розвиток правовідносин.

По-друге, розкриття рушійних сил правової культури суспільства дозволяє вивести дослідження правової культури на нові рубежі з обліком інтенсивних процесів взаємодії національних правових культур. Значення цієї проблеми для України розкривається на прикладі адаптації законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини, а також гармонізації законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу.

По-третє, головну увагу в процесі формування правової свідомості і правової культури суспільства потрібно все ж таки зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права у структурі правосвідомості, визначення (що потребує наукового поняття) теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи.

Тому в Україні має постійно зростати мотивація активного формування правової свідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету — збудувати громадянське суспільство. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні. Адже громадяни є єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, але здебільшого від рівня організації правової освіти і виховання населення країни. У цьому ракурсі проблема правового релятивізму як способу ставлення до права постає особливо актуальною, тому що саме він є індикатором рівня сформованості правового мислення громадян.

1.2. Соціально-психологічні основи правового релятивізму як способу ставлення до права

Релятивізм — це соціологічний і культурологічний термін, що фіксує, по-перше, світоглядну тенденцію, яка склалася в рамках європейської культури на межі XIX—XX ст. як реакцію на кризу просвітницького раціоналізму і гуманізму, втрату віри в прогрес, справедливість і перемоги розуму. Релятивізм визнавав обмеженість цінностей, етичних кодексів, науковий та естетичних теорій, художніх форм і віросповідань, що призводило до розхитування загальнолюдських принципів моралі і

мистецтва. Отже, не дивлячись на ряд позитивних моментів, ідеї релятивізму переростали в культурний нігілізм [24].

По-друге, в культурології під релятивізмом розуміють також погляди, що утверджують множинність культур, шляхів їх розвитку і ціннісних систем, культурно-історичних типів. Ідеї релятивізму знайшли своє віддзеркалення в роботах таких культурологів як Н. Я. Данілеський, О.Шпенглер, А. Тойнбі, П. А. Сорокін, Ф. Боас, М. Мес, Р. Бенедикт й ін. Культурологічна позиція послідовників релятивізму полягає в позитивному твердженні того, що будь-яку культуру може зрозуміти лише в її власному контексті і лише тоді, коли вона розглядається в її цілісності [22]

Якісною характеристикою правового релятивізму є правосвідомість особистості, що включає правові знання, розуміння принципів права, повагу до нього, упевненість у справедливості законів, юридичних прав та обов'язків й інших правових явищ, внутрішню потребу особистості виконувати правові приписи.

Правосвідомість розглядається на різних рівнях – буденному та теоретичному; індивідуальному, груповому, суспільному; ідеологічному та психологічному.

Психологічний аспект вивчення правосвідомості передбачає врахування закономірностей свідомості й самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати й саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку.

Сутність правової самосвідомості полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в юридично значимих ситуаціях своєї діяльності та поведінки, у взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – уявлення, а потім у поняття свого власного “Я” як суб'єкта правозначимої поведінки, що відрізняється від інших суб'єктів.

Порівняльний аналіз структурних компонентів свідомості дає підстави виділити три основні компоненти правової самосвідомості — когнітивний

(особистісні знання та уявлення у сфері відносин, що регулюються правом); емоційний (оцінка своїх якостей як члена суспільства, держави, групи; ставлення до свого членства в групі, наявність групової ідентифікації); поведінковий компонент (реальний механізм усвідомлення і прояву себе у сфері правових відносин).

Правова самосвідомість є умовою свідомого, спрямованого розвитку і вдосконалення особистості, перебудови й організації її внутрішнього світу. Правова самосвідомість розглядається як одна з важливих внутрішніх детермінант правової активності особистості. Актуалізація та розвиток таких механізмів самосвідомості, як самопізнання, самоповага, самовиховання – основні шляхи підвищення рівня правової культури виборців.

Надзвичайно важливою характеристикою правового релятивізму є його національно-історичні особливості. Зокрема, у багатьох дослідженнях, розкрито вплив менталітету українців на формування правового релятивізму. Специфіка правової культури України очевидна, а її спадок, як показують дослідження, доволі суперечливий. Менталітет народу розглядається як особливий психологічний склад суспільства, що, з одного боку, зумовлюється природними особливостями, географічним положенням, історичними та соціальними процесами, а з іншого боку, впливає на останні. Він лише частково усвідомлюється конкретною особою, впливаючи на характер взаємодії зі світом через підсвідомі структури та механізми.

Психологічною основою становлення та розвитку правового релятивізму особистості виступають найважливіші соціогенні потреби — в ідентифікації, співробітництві, відповідальності, згуртуванні, а також потреби у повазі (усвідомлення своєї необхідності для інших, престиж), самоповазі (у компетентності, визнанні, досягненнях) та самореалізації.

Найбільш суттєвими факторами впливу на правовий релятивізм є: інформаційний вплив (поширення правових знань, наявність різнопланової інформації, яка охоплює різні точки зору, що дозволяє зменшити вплив стереотипів на оцінні судження особи та її позицію); емоційний вплив;

груповий вплив (якщо група підтримує думку, то це посилює вплив стереотипу і навпаки).

Тож, можна зробити висновок, що правовий релятивізм - це прогресивно-правовий розвиток особистості, обумовлений правовою культурою суспільства, що визначається ступенем її активності та відповідальності у процесі реалізації політичних конституційних прав.

Змістом правового релятивізму є рівень його правосвідомості та правомірної поведінки. При цьому правову самосвідомість слід розглядати як одну з важливих внутрішніх детермінант правової активності особистості.

Правовий релятивізм тісно пов'язана з загальною культурою, моральністю, з менталітетом нації.

Багатьма соціологічними дослідженнями встановлено, що на ставлення громадян до права впливають негативні тенденції сприйняття соціальної ситуації (відчуття безсилля, безпорадності, невизначеності, тривоги, страху тощо), особливості масової свідомості (амбівалентність, аномія), специфічні соціально-психологічні риси, сформовані за колишнього соціального ладу (патерналізм, екстернальність). Це актуалізує формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії між громадянином та державою, довіри і взаємоповаги між ними, виховання ставлення громадян до себе як до найбільшої цінності в суспільстві, зміни соціально-психологічних установок стосовно взаємовідносин у державі, зростання правових форм політичної активності.

Правовий релятивізм як спосіб ставлення до права слід розглядати за двома критеріями: моральним та правовим. В основі названого впливу лежить психологічна модель людини як суб'єкта діяльності, а сама взаємодія суб'єкта і об'єкта впливу конститується у суб'єкт-суб'єктному форматі.

Розділ II. Експериментальне дослідження правового релятивізму як способу ставлення до права

2.1. Методика та організація дослідження

Наше дослідження носило пілотний характер. У ньому взяли участь 20 студентів 3 курсу ЖДУ історичного факультету. Така вибірка обумовлювалася тим, що вказані студенти вивчають правознавство як один із провідних предметів і тому можуть активно відповідати на запропоновані питання.

Дослідження проводилося у два етапи. На I-му етапі досліджувався рівень політичної толерантності досліджуваних за допомогою опитувальника «Толерантність».

Політична толерантність виділяється у політичних ставленнях і формах соціальної поведінки які забезпечують зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного суб'єктів політики. Питання про межі політичної толерантності може стосуватися інше певних дій, але ніяк не думок суб'єктів політики. Політичну толерантність можна розглядати як соціально-психологічний механізм, що визначає якісні параметри системи ставлень особистості (до себе, інших, політичної системи, інститутів влади, політичного світу), що й дає підстави розглядати її як один із вимірів політичної культури особистості.

Толерантність у ставленні громадянина до самого себе виявляється в усвідомленні значущості свого місця і ролі в системі політичних взаємодій, власного права висувати вимоги до інститутів влади і контролювати їхню діяльність; переконаності у своїй спроможності впливати на політичне життя, здійснити компетентний політичний вибір і нести відповідальність за його наслідки; у своєму праві на ідентифікацію з тією чи іншою політичною силою (ідеологією), праві обстоювати свої політичні права у будь-яких владних інстанціях, в прагненні бути вільним у виборі своїх життєвих цілей та їх реалізації.

Толерантне ставлення до інших людей - це, насамперед, відчуття спільних з іншими людьми цінностей, принципів історії, життєвого шляху, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого, повага до їхнього права бути вільними у виборі своїх життєвих цілей та їх реалізації, визнання права інших на опозиційність власним переконанням та готовність до спільного вирішення політичних проблем; довіра, доброзичливість, відмова від претензій на абсолютну і остаточну істину і прагнення зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших, прийняття відповідальності за дотримання політичних прав інших (людей, груп, політичних сил, національних меншин тощо) і активність у їх обстоюванні.

Емпіричні дослідження толерантності частіше присвячені вивченню її проявів щодо певних об'єктів або ж у певних класах ситуацій, для чого розроблено ряд вербальних шкал. Безпосереднє вимірювання толерантності більшість дослідників поєднують з використанням методик, які дають змогу опосередковано оцінити її рівень. Це, насамперед, самооціночні, адаптивні методики, шкали передсудів, методики на визначення прагнення до уникнення невизначеності, тести тривожності, активності методики для визначення особливостей мислительних процесів тощо.

Експериментальне вивчення толерантності за межами конкретної ситуації і політичної поведінки в цій ситуації зазвичай зводиться до вимірювання установок людей по відношенню до соціальних об'єктів. Метою такого вимірювання є визначення особливостей політичної культури та прогнозування поведінки суб'єктів політики в тих або інших ситуаціях.

Взявши за основу викладені уявлення про сутність, мету і функції політичної толерантності, ми зробили спробу визначити основні її індикати, які можуть бути орієнтирами при формуванні змісту освіти і використовуватись при оцінюванні ступеня і успішності. Попередній перелік індикатів містив 20 позицій, які далі були конкретизовані в 7 індикаторів що й увійшли до опитувальника у вигляді суджень, кожне з яких пропонувалося

оцінити за двомірною шкалою ("згоден" - "не згоден") (див. дод. 1).

У результаті ми отримали такі критерії оцінювання:

1	Повага до прав і свободи вибору інших
2	Активність, самоконтроль
3	Адаптивний тип поведінки
4	Конструктивність стратегій комунікативної взаємодії
5	Життєвий оптимізм
6	Поміркованість і критичність у сприйнятті суспільного життя
7	Сумарний показник рівня толерантності

На II-му етапі ми провели 2 фокус-групи на з'ясування рівня зацікавленості правами людини.

Фокус-група (фокусоване інтерв'ю в групі) — один з методів збору і аналізу інформації в процесі соціальних досліджень. Він полягає в запрошенні невеликої групи людей (чия думка з обговорюваного питання цікава), відібраних по спеціальних критеріях, на зустріч, під час якої ведучим проводиться дискусія (обговорення) по заздалегідь створеному сценарію фокус-групи. В ході дискусії ведучий (якого називають також «модератором») «фокусує» учасників на питаннях, що цікавлять дослідників, з метою здобуття від них глибинної інформації на задані теми.

Оптимальна кількість учасників цієї малої групи складає 8-10 чоловік, але в будь-якому разі їх не повинно бути менше 6 або більше 12 чоловік. Інакше отримати достовірну інформацію буде складно — в першому випадку через нестачу учасників, в другому через те, що не всі учасники встигнуть висловитися в ході проведення фокус-групи.

Ефективність методу фокус-груп полягає в ефекті, створюваною ситуацією групового обговорення. При проведенні індивідуального інтерв'ю існує чітке розмежування на інтерв'юєра того, хто інтерв'юється, що може дуже сильно вплинути на якість і глибину отримуваної інформації. У груповій дискусії той, що інтерв'юється потрапляє в ситуацію спілкування з

собі подібними. У подібній групі простіше знімаються захисні психологічні бар'єри, полегшується вираження емоційних реакцій і швидше виробляється зрозуміла для всіх учасників мова спільного обговорення питань. Головний ефект групового обговорення — є можливість зібрати різні точки зору з питання, що вивчається, і оцінити відношення людей до думок, відмінних від їх власних.

Перед дискусією учасники можуть переглядати ролики політичної реклами, фрагменти публіцистичних передач, газетні статті, макети листівок і щитів зовнішньої реклами (і т. д.), а в ході групового обговорення — виражати своє відношення і думку з приводу побаченого. Таким чином можна перевірити правильність вибору концепції і форми рекламних матеріалів, визначити вдалі і невдалі елементи реклами, спрогнозувати вплив на виборців ряду рекламних матеріалів, що послідовно «вкидаються», і тому подібне

Перед початком групової дискусії учасники письмово відповідали на питання анкети. Анкета містила питання, які мали на меті перевірити якість відбору учасників і zarazом вияснити розуміння ними прав людини, а також ставлення учасників до низки проблем, пов'язаних з правами людини. Вибір такої стратегії дослідження був обумовлений наступним:

По-перше, ми використовували анкету як засіб уточнити з якими людьми ми маємо справу і таким чином скласти приблизний портрет групи. На наш погляд, це давало додаткову можливість перевірки достовірності і кращого розуміння отриманої інформації.

По-друге, ми включили в анкету проєктивні завдання, які, як відомо, дають цінну інформацію про установки особистості. Відповідь на проєктивні питання в процесі групового обговорення неминуче зазнала б деформації внаслідок групового тиску, тому ці питання необхідно було включити в анкету, яка заповнюється індивідуально кожним учасником до початку групової дискусії. Водночас отримані таким чином результати дозволяють доповнити і уточнити дані отримані в процесі групової дискусії.

У нашому дослідженні ми розуміли правий релятивізм як ставлення до права через чіткість усвідомлення своїх інтересів, устремлінь, цілей, смислових пріоритетів, активності рефлексивних механізмів свідомості і т.п.

2.2. Аналіз рівня політичної толерантності

Показниками толерантного ставлення до політичної системи виступають сприйняття політичного життя як позитивного цілого, прийняття як природного і закономірного існування різних і навіть протилежних політичних уподобань та переконань, визнання рівних прав опозиції на висловлювання своєї думки з усіх питань політичного життя, повага до фундаментальних конституційних цінностей і принципів.

Серед особистісних чинників, які сприяють формуванню толерантності, основними є сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну і остаточну істину, потреб у самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість, почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм. До толерантних ставлень більшою, мірою схильні ті, хто відчуває себе захищеним, готовим до розв'язання критичної ситуації у разі її виникнення. Відповідальність, впевненість у здатності впливати на власну долю, орієнтація на себе, а не на авторитети, стримане ставлення до суспільних ієрархій і оцінка оточуючих за їхніми особистими достоїнствами - риси толерантної особистості. Засвоєнню моделей толерантної поведінки сприяють також здатність до емпатії, почуття гумору, вміння посміятися над собою, критична оцінка власних здобутків і адекватне ставлення до своїх недоліків.

Визначимо рівень політичної толерантності у досліджуваній групі (див. табл. 2.1.)

Таблиці 2.1.

Рівень політичної толерантності

Код досліджуваного	Повага до прав і свободи вибору інших	Активність, самоконтроль	Адаптивний тип поведінки	Конструктивність стратегії комунікативної взаємодії	Життєвий оптимізм	Поміркованість і критичність у сприйнятті суспільного життя	Сумарний показник рівня толерантності
1	6	8	12	6	6	8	46
2	7	3	16	8	3	4	41
3	6	6	12	5	3	8	40
4	6	6	9	3	4	7	35
5	8	9	17	7	3	6	50
6	5	6	15	7	5	6	44
7	6	5	12	7	2	7	39
8	5	5	11	7	6	7	41
9	8	7	13	5	4	6	43
10	6	6	17	7	6	8	50
11	3	5	8	6	4	5	31
12	6	9	13	7	1	6	42
13	5	4	8	3	2	8	30
14	5	3	9	4	4	2	27
15	5	7	18	8	4	6	48
16	5	8	14	5	2	7	41
17	6	5	12	7	2	7	39
18	6	9	13	7	1	6	42
19	6	6	9	3	4	7	35
20	8	9	17	7	3	6	50
Середнє арифметичне	5,9	6,3	12,8	6,0	3,5	6,4	40,7

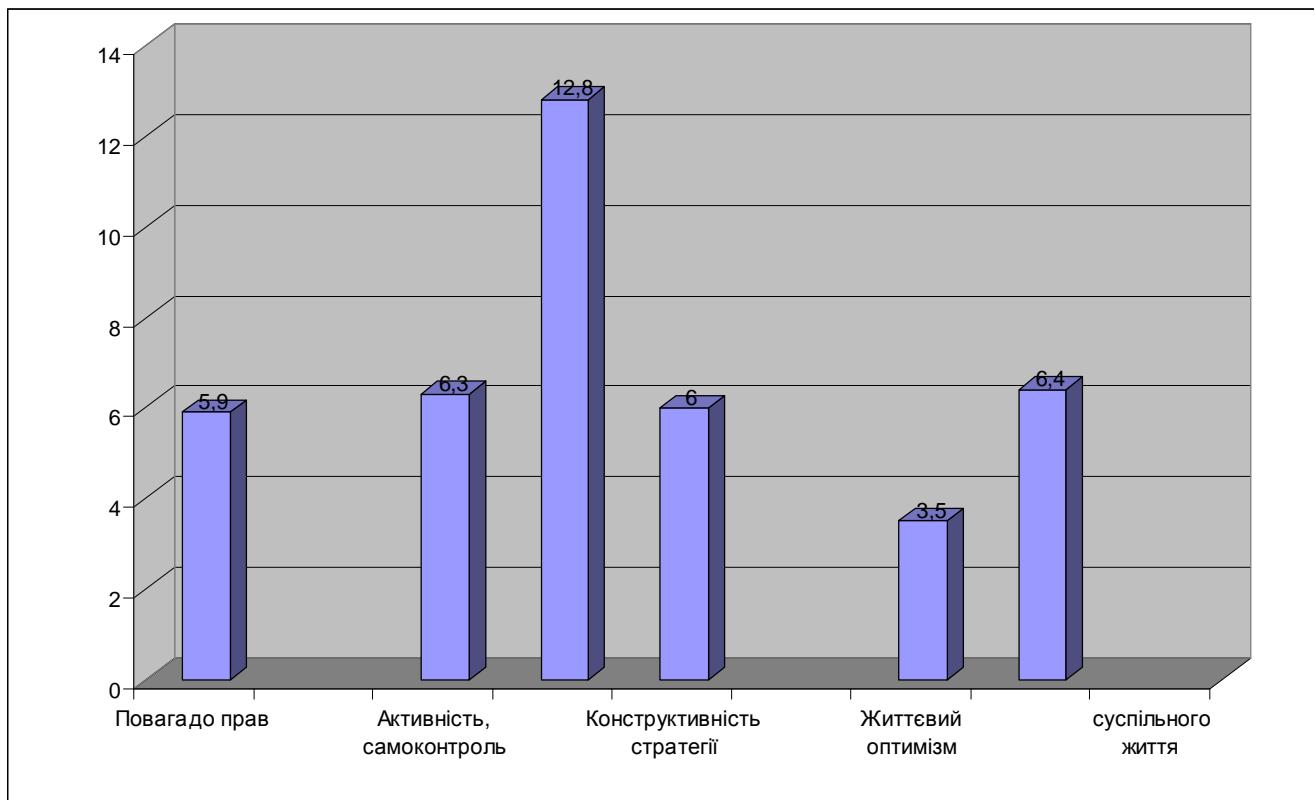
*Колір заливки означає середній рівень критеріїв

Аналізуючи дані таблиці ми можемо зробити такі висновки:

1. Рівень толерантності досліджуваних знаходиться на середньому рівні.
2. Яскраво проявляється адаптивний тип поведінки (12,8), що означає пристосовуваність поглядів та їх формування в залежності від політичної ситуації.
3. Життєвий оптимізм знаходиться на середньо заниженому рівні (3,5 – найменший показник).
4. Досліджувані активно не проявляють активності у формуванні політичної свідомості та правової культури суспільства (показник 6,3).

5. Поміркованість та критичність у сприйнятті суспільного життя знаходяться теж на середньому рівні (показник 6,4).

Тож, можемо стверджувати, у нашої досліджуваної групи рівень політичної толерантності має негативні тенденції прояву. Досліджуванні не приймають існуючу владу, хоча лояльно ставляться до її інституцій, присутній осмислений скептицизм і критичності в оцінці роботи владних структур та діяльності політичних сил (див. рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Рівень політичної толерантності досліджуваних

2.3. Результати фокус-групи

Обговорення почалося з питання “Як ви розумієте вислів „права людини”, які це права, що ви знаєте про них?” Значна група учасників висловила думку, що права людини пов’язані з соціальною захищеністю.

Поширеною є точка зору, що в нашій країні права людини – це щось, що лише декларується Конституцією і ніяк не виконується на практиці:

- Я тоже считаю, что у нас права все время исторически только декларированы были на бумаге, вспомните Конституцию, реально не соблюдались они. Все мы помним, что самая демократическая конституция в мире была принята в 36-м году, или 37-м, Иосифом Сталиным, однако все, что было там записано вряд ли..., все согласны, что это не соблюдалось. Сейчас, я тоже согласен, что существует абсолютно тоже самое: бумажные, какие-то права наши, о которых мы даже не знаем потому, что даже не интересуемся ими, и реальные права, вернее их отсутствие у нас совершенное.

- Права можна декларувати, а можна гарантувати, чтобы их гарантировать нужно определенную финансовую поддержку, чего у нас в государстве не наблюдается, отсюда и все беды.

Причини цього вбачаються, з одного боку, в тому, що державні органи не мають реальних зобов’язань сприяти реалізації прав людини, не контролюють і не карають ті порушення прав людини, які мають місце. З іншого, висловлювалася думка, що активність населення щодо захисту своїх прав і його правова інформованість є низькими, що значною мірою зумовлює існуючу незадовільну ситуацію з правами людини в Україні.

Ще одна важлива проблема, яку піднімали учасники обговорення, це – рівність людей перед законом і неухильність дії самого закону. Відсутність рівності, можливість для когось порушувати закон безкарно, неможливість досягти справедливого рішення оцінюється як порушення прав людини.

Якщо порівнювати результати обговорення того, як люди розуміють вислів “права людини” з результатами анкетування, то слід відзначити

меншу варіативність відповідей в обговоренні, яке зосередилося на проблемі відсутності реалізації соціальних прав (на працю, на освіту), а також на відсутності доступних механізмів захисту цих прав, фактичній нерівності громадян. Факт, що практично не згадувалися різні “свободи” – свобода преси, свобода думки, свобода переконань, свобода голосування – ми схильні тлумачити як те, що ці свободи не сприймаються як важливі для виживання, а саме виживання є актуальною проблемою для переважної більшості наших респондентів. Як показала подальша дискусія, забезпечення “свобод” також є важливим для наших респондентів. Водночас зрозуміло, що реалізація “свобод” стосується вищого рівня потреб населення, ніж потреба у виживанні. Тому його реалізація стає актуальною для того, у кого реалізовані первинні потреби:

- Зачем мне это право, извините меня, «высказывать свою думку», если я не имею права, допустим, поставить себя на работе, и не могу просто прокормить себя, понимаете, я завтра умру и кому нужно это право.

Право на життя найчастіше називалося учасниками анкетування найголовнішим з прав людини. Групова дискусія допомогла зрозуміти причини цього. Схоже, що більшість українців розуміють право на життя як право на гідне людини, хороше життя. Таким чином, право на життя виступає до певної міри інтегральною категорією, яка включає в себе інші актуальні права і потреби (на працю, на освіту, медичну допомогу, забезпечення в старості тощо).

Ще одне розуміння права на життя як забезпечення такого порядку, коли людина захищена від посягань на її життя (з боку кримінальних елементів чи недбалих водіїв) і державні органи обов’язково карають злочинців, які вчинили замах на життя громадянина (тобто розуміння права на життя з позиції концепції позитивних зобов’язань держави).

Водночас скасування в Україні смертної кари негативно сприймається значною частиною учасників обговорення:

- у нас отменена смертная казнь, у нас сейчас преступность, по-моему, развилась до сумасшедших размеров потому, что практически криминал ничего не боится (Шум), все куплено...

Але, все ж таки, прихильників скасування смертної кари було більше і це переважно була молодь. На їх думку, наявність смертної кари не стримує злочинців від скоєння злочину, крім того існує небезпека судової помилки і у випадку здійснення смертної кари така помилка не може бути виправлена.

Багато хто визнав, що не мають чіткої позиції. Значну підтримку здобула думка, що слід вивчити вплив скасування смертної кари на стан злочинності в Україні і після цього, можливо, відкоригувати чинне законодавство.

Підсумовуючи обговорення права на життя, ми вважаємо доцільним ще раз зазначити, що право на життя розуміється більшістю наших респондентів інакше ніж те, як його тлумачать фахівці з прав людини. Визнання права на життя найважливішим правом людини йде поруч з негативним ставленням багатьох учасників дослідження до скасування смертної кари в Україні. Освіта і молодий вік сприяють позитивному ставленню до скасування смертної кари. Очевидно існують і регіональні відмінності в ставленні до смертної кари, які потребують спеціального дослідження.

Далі ми розглядали питання «Як ви оцінюєте ситуацію з дотриманням прав людини у Вашому місті?». З метою структурування обговорення, ми називали деякі з прав, зафіксованих у Загальній Декларації прав людини, і пропонували оцінити ситуацію з їх дотриманням, спираючись на особистий досвід.

Сучасний стан відносин між працівником і наймачем студенти оцінюють як відносини рабської залежності працівника. Зумовлено це як зниженням рівня захищеності прав найманого працівника порівняно з радянськими часами, так і виразно нецивілізованим характером сучасного українського бізнесу, який в умовах високого рівня безробіття і слабкості профспілок ігнорує трудове законодавство.

Що стосується заборони тортур, жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує людську гідність поводження та покарання, то жорстоке поводження асоціюється передусім з діями міліцію щодо затриманих. Поширеним є негативний образ міліціонера, який вимагає хабарів за виконання своєї роботи, чинить тиск на постраждалих, щоб ті забрали заяви, співробітничав з бандитами і продавцями наркотиків, є людиною жорстокою.

Треба відзначити, що практично всі учасники були згодні з тим, що право на свободу совісті і релігії в Україні реалізовується безперешкодно. Дехто навіть вважає, що потрібний більший контроль за діяльністю сект. Але в цілому, в цій сфері прав людини ситуація оцінюється як задовільна.

Право на рівний захист законом, на розгляд справи з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом викликало жваву дискусію в групах. Найчастіше висловлювалася думка, що дуже важко відстояти справедливість у суді. Одна з важливих претензій населення до судів полягає в тому, що суди приймають рішення, які не виконуються. Передусім це стосується рішень про виплату заборгованості з зарплати.

Водночас, частина учасників обговорення висловилися за те, що треба активніше захищати свої права, зокрема використовуючи судову процедуру. На перешкоді активному захисту своїх прав через суд і громадську активність стоїть низька правова освіченість населення, страх перед великими видатками, страх ще більше нашкодити собі, вступивши в суперечку з сильнішою стороною.

Цікаво, що учасники сформулювали низку побажань, щодо організації інформування населення про діяльність правозахисних організацій і організацій, які надають юридичну підтримку в обстоюванні прав людини:

- Надо, чтоб как, типо, рекламу выпустили. Что-то чтоб человек купил и почитал. То-то, то-то. Например, в Киевском районе такой-то, можно проконсультировать по таким-то вопросам. В том районе - по таким-то вопросам. Где адреса, чтоб если у человека проблема, телефон – раз! Позвонил, подъехал и порешил все. Естественно, бесплатно.

- Должна быть служба по телефону. Вот если люди узнают, что в том доме, в том подъезде бесплатная консультация, там же очередь будут стоять, бабушка там по любому поводу будет, дедушка там по любому поводу...

- Нужно просто элементарное: буклетик-приложение, проспект, в котором расписаны все организации: где они находятся и как туда звонить, как писать (голос из зала: «Надежда вы наша, давайте ему все похлопаем») (аплодисменты, смех).

У багатьох викликає спротив ситуація, коли підготовка спеціалістів здійснюється за гроші, нема відбору найбільш здібних. Занепокоєння студентів викликає те, що не інтелект і кваліфікація, а статки визначають, хто посідає керівні позиції в суспільстві.

Таким чином, дослідження продемонструвало, що рівень сформованості правового релятивізму у студентів знаходиться на низькому рівні. Разом з тим існує тенденція до завищеної оцінки своєї компетентності у царині прав людини. Розуміння деяких з прав людини є викривленим. Водночас студенти усвідомлюють свою недостатню поінформованість щодо шляхів захисту своїх прав. Поряд з песимістичною позицією, що лише заможні люди спроможні захищати свої права, поширеною є позиція, за якою активність у захисті своїх прав є необхідною умовою їх реалізації. На наш погляд, існує нагальна потреба в деміфологізації ситуації в галузі прав людини, розвінчання міфу про те, що захист своїх прав потребує надзусиль і величезних коштів. Цей міф відіграє роль гальма для багатьох, хто стикнувся з порушенням своїх прав. Також потрібно роз'яснення того, що права належать людині, а не даються державою. Очевидною є нагальна потреба у розвитку освітніх програм щодо прав людини і особливо програм орієнтованих на осіб середнього віку. Позитивним моментом є визнання учасниками дослідження, хоча і з чисельними застереженнями, того, що суд є важливим механізмом захисту прав людини.

Висновок

В основу нашого дослідження ми поклали твердження, що правий релятивізм як спосіб ставлення до права проявляється через чіткість усвідомлення своїх інтересів, устремлінь, цілей, смислових пріоритетів, активності рефлексивних механізмів свідомості і т.п.

Серед особистісних чинників, які сприяють формуванню правового релятивізму, основними є сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну і остаточну істину тощо.

Ми з'ясували, що студенти мають низький рівень правового релятивізму і, як наслідок, виявили масове їх розчарування у діях виконавчої влади і Президента. У студентів знаходяться на низькому рівні потреба у самовираженні, здатність де відповідальної поведінки, відкритість, прагнення до компромісу, зате присутній осмислений скептицизм. До толерантних ставлень більшою, мірою схильні ті, хто почуває себе захищеним, готовим до розв'язання критичної ситуації у разі її виникнення. Показник низької толерантності свідчить про відсутність цих характеристик.

Проведені фокус-групи, підтвердили попереднє анкетування, адже учасники нашого дослідження продемонстрували повну непоінформованість щодо захисту своїх прав та їх реалізації. Така непоінформованість може розглядатися як непряма оцінка громадськістю діяльності органів правового спрямування.

Тому, ми можемо стверджувати, що ставлення до права у студентів пов'язане з низьким рівнем їх правового релятивізму.

Список використаної літератури

1. Абдель-Хаді Н. Дитина та її права: Система дотримання прав людини в сім'ї та стратегії запобігання дит. психол. травмам / Н. Абдель-Хаді, Т. Кульбачна, О. Куриленко// Психолог.— 2004.— № 3–4, січ.— С. 5.—10.
2. Александрова Т.В. Формування правової компетентності підлітків як соціально-педагогічна проблема// Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць / Ін-т пробл. виховання АПН України.— К., 2004.— Вип. 6.— Кн. 2.— С. 218–221.
3. Александрова Т.В. Формування правової компетентності як превентивний напрям соціально-педагогічної роботи з підлітками // Науковий вісник: Зб. наук. праць / Чернів. ун-т.— Чернівці, 2005.— Вип. 225: Педагогіка та психологія.— С. 3–6.
4. Бойко Д.М. Особливості засвоєння старшокласниками правових знань // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка.— К., 2003.— Т. 1. Ч. 1.— С. 27–31.
5. Веремей Л.Ф. Українознавчі аспекти виховання права свідомості учнівської молоді // Українознавство в розбудові національної освіти України ХХІ століття: проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. праць / Наук. дослід. ін.-т українознав.— К., 2004.— Т. 2.— С. 169–173.
6. Відомі педагоги про захист прав дітей: Януш Корчак (1878–1942) // Шк. б-ка.— 2006.— № 5.— С. 42–47.
7. Володарська М.О. Світ прав дитини: Уроки громад. освіти: Інтеракт. методики.— Х.: Скорпіон, 2005.— 107 с.
8. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. — 2005. — №4.
9. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні. Автореферат дисертації на здобуття канд. юрид. наук. — К.. 2003. — С. 6.
10. Гудзь І. Правове виховання школярів // Директор шк.— 2004.— № 35.— С. 17–20.

- 11.Дербеньова А.Г. Правова освіта в учбових закладах для обдарованої учнівської молоді / А.Г. Дербеньова, Ю.В. Бутенко // Історія та правознав.– 2005.– № 29.– С. 14.
- 12.Іванець Н.О. Формування правової культури серед учнівської молоді // Позаклас. час.– 2006.– № 5–6.– С. 73–74.
- 13.Іова Ю. В. Про формування правомірної поведінки в контексті правової соціалізації // Вихов. робота в шк.– 2005.– № 11.– С. 2–4.
- 14.Кічук Я. Динаміка змісту правової освіти учнівської молоді: деякі історико-пед. аспекти // Науковий вісник: Зб. наук. праць / Чернів. ун-т.– Чернівці, 2003.– Вип. 176: Педагогіка та психологія.– С. 49–53.
- 15.Ковчина І.М. Підготовка студентів до соціально-правового захисту школярів: (Навч.-метод. посіб.) / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова.– К.: Логос, 2003.– 137 с.
- 16.Крутенко О.В. Виховання правової культури – шлях до побудови правової держави / Позаклас. час.– 2006.– № 5–6.– С. 81.
- 17.Кучеренко Т.А. Система правової освіти та виховання // Вихов. робота в шк.– 2005.– № 11.– С. 8–11.
- 18.Нагорний А. Формування правового мислення учнів: Система роботи [з правового виховання] НВОШК-ліцею № 2 м. Рівного // Директор шк.– 2004.– № 3–4.– С. 19–29.
- 19.Оксфордский толковый словарь по психологии/Под ред. А.Ребера. - 2002 г.
- 20.Пометун О.І. Практичне право: Навч. посіб.: 8 кл. / О.І. Пометун, Т.О. Ремех, І.М. Гейко; За ред. О.І. Пометун.– 2-ге вид., доповн. і переробл.– К.: Вид-во А.С.К., 2003.– 207 с.
- 21.Правовиховна робота з підлітками: З досвіду роботи Дерман. гімназії Рівнен. обл. // Сіл. шк. України.– 2004.– № 15.– С. 11–13.
- 22.Правовое воспитание: Сб. образоват. прогр.– М.: ГОУ ЦРС ДОД, 2004.– 64 с.– (Сер. «Б-чка для педагогов, родителей и детей»).

- 23.Скворець В.О. Право в нашому житті // Позаклас. час.— 2004.— № 17–18.— С. 49–50.
- 24.Ставлення до прав людини дорослого населення України: деякі соціологічні дані.- Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи.-К.Вид.дім „КМ Академія, 2003 - с.11-18.
- 25.Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Право України. — 2005. — №4.

Додатки

Опитувальник

Учасникам пропонується дати відповідь на 27 тверджень „згоден” або „незгоден”. За результатами відповідей визначається рівень та форми прояву толерантності опитуваних.

№ п/п	Судження	Згоден	Не згоден
1,2	Трапляються ситуації, коли не можна захистити одних не образивши інших		
2,3	Осмислений скептицизм та критичність допомагають людині уникнути помилкових рішень в багатьох ситуаціях		
3,6	Вживання грубих і різких висловів цілком виправдане у розмові з людиною, яка порушує права інших		
4,7	Відчуття спільних з іншими людьми цінностей, принципів, історії допомагають ідентифікувати себе з певною нацією, спільнотою		
5, 10	Найчастіше конфлікти виникають через конфлікти між людьми у сприйманні і розумінні одних і тих же подій		
6, 12	Вимовляючись від участі в суспільному житті, людина передає іншим право вирішувати свою долю		
7, 13	Людство ще не досягло того рівня розвитку, коли необхідність дотримання прав людини могла б усвідомлюватись як глобальна умова виживання		
8, 15	Я міг би віддати свій голос на підтримку лише того політичного діяча, якому властиві висока моральність, компетентність та безкорисливість		
9, 22 1	Ніякі посилення на обставини, особливості суспільного життя і політики в той чи інший період історії, не можуть виправдати окремі вчинки людей		
10, 22	Прагнення компромісу, діалогу, орієнтація на мирне вирішення конфліктів лише гарні мрії, які не можуть здійснитися через те, що суперечать людській природі		
11, 24			
12, 26	Лояльне ставлення громадян до влади розбещує тих, хто цю владу представляє		
13, 27	Терпимість, повага до прав і свободи вибору інших забезпечують нормальне існування меншин		
14, 28	Почуття власної гідності, потреба у самовираженні лише заважають людині у прийнятті суспільних норм і правил		
15, 31	Права людини – найвища суспільна цінність		
16, 34	Я з великою повагою ставлюсь до того культурногоспадку, який має мій народ		
17, 38	Без критичного ставлення до інформації про політичні події у світі не можна правильно оцінювати те, що відбувається у світі		
18, 39	Свободи не може бути забагато		
19, 40	На моє ставлення до людини ніяк не впливають її релігійні переконання		
20, 43	Перспективи розвитку цивілізації пов'язані з усвідомленням глобального значення прав людини		
21, 52	Всі події і явища політичного життя слід оцінювати з позиції того часу, в якому вони відбувалися		
22,	Сучасний період розвитку нашої країни досить складний для більшості її		

64	громадян, однак не можна визнати того, що можливості для розвитку здібностей і самореалізації особистості значно зросли за останні десять років		
23, 65	Прийняття влади і лояльне ставлення до неї громадян сприяють розпитку корупції в державі		
24, 66	Терпимість, повага до прав і свободи вибору неможливі без утиску прав		
25, 67	Всі політики домагаються одного - власного збагачення і задоволення честолюбних прагнень		
26, 68	Я приймаю більшість норм і правил, які регулюють наше суспільне життя, і намагаюсь їх дотримуватись		
27, 72	Свобода і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил		

Ключ (при підрахунках за кожен збіг з ключем дається 1 бал)

№п /п	Індикати	«згоден»	«не згоден»
1	Повага до прав і свободи вибору інших	12,26,39,67	65
2	Активність, самоконтроль		2,6
3	Адаптивний тип поведінки	7,28, 38,40	13,24,27,64
4	Конструктивність стратегій комунікативної взаємодії		
5	Життєвий оптимізм	43,52	15,21,66,74
6	Поміркованість і критичність у сприйнятті суспільного життя	3,10	

Критерії оцінки рівня толерантності (у балах)

№ п/п	Індикати	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1	Повага до прав і свободи вибору інших	8-10	4-7	1-3
2	Активність, самоконтроль	8-10	5-7	1-4
3	Адаптивний тип поведінки	19-26	11-18	1-10
4	Конструктивність стратегій комунікативної взаємодії	9-10	5-8	1-4
5	Життєвий оптимізм	7-10	3-6	1-2
6	Поміркованість і критичність у сприйнятті суспільного життя	9-11	5-8	1-4
7	Сумарний показник рівня толерантності	55-77	33-54	1-32

**Результати дослідження рівня
політичної толерантності**